

Hyvä ja huono kuolema keskiajalla ja uuden ajan alussa

Saku Pihko, Jyrki Nissi, Riikka Miettinen

Saku: Tervetuloa takaisin Tiedettä ja sirkushuveja – vanhojen aikojen podcastin pariin. Tässä podcast-sarjassa Tampereen yliopiston antiikin, keskiajan ja uuden ajan alun tutkimuskeskus Triviumin tutkijat keskustelevat erilaisista tutkimukseen liittyvistä teemoista. Mikäli haluat pysyä ajan tasalla tutkimuskeskuksemme toiminnasta ja tutkimuksesta, voit seurata meitä Instagramissa ja Twitterissä tilillämme [trivium_tampere](#). Otamme myös mielellämme vastaan kommentteja, kysymyksiä ja toiveita esimerkiksi podcastimme sisällöstä!

Minä olen Saku Pihko, historian väitöskirjatutkija Tampereen yliopistossa ja tässä podcast-jaksossa käsittelemme keskiajalla ja uuden ajan alussa vallinneita ajatuksia hyvästä ja huonosta kuolemasta. Kanssani keskustelemassa tästä ajatuksia herättävästä teemasta on kaksi vanhempien aikojen kuolemankulttuuriin perehtynyttä tutkijaa: filosofian tohtorit Jyrki Nissi ja Riikka Miettinen Tampereen yliopistosta. Tervetuloa podcastiin Jyrki ja Riikka.

Nykyihminen usein ajattelee menneisyyden kulttuuria ja meininkiä sen kautta, miten se eroaa nykypäivästä. Jos me aloitetaan tähän kuolematematiikkaan syventyminen tästä näkökulmasta, niin mitä sanotte, mitkä on niitä kaikkein keskeisimpiä eroja nykyaikaan siinä, miten keskiajan ja uuden ajan alun ihmiset suhtautuivat kuolemaan?

Jyrki: Myöhäiskeskiajalle tyypillistä oli, että ihmisiä opetettiin aktiivisesti hyväksymään lähestyvää kuolemansa ja valmistautumaan siihen. Tunnettu latinankielinen sanonta muistutti ihmisiä keskiajalla, että kuolema oli varmaa, mutta kuolinhetki epävarmaa (*mors certa hora incerta*). Aikakauden teologien mukaan ihmisen oli oltava valmis heittämään hyvästit maalliselle elämälleen minä hetkenä hyvänsä. Esimerkiksi tunnettu saarnaaja ja moraalinen uudistaja, dominikaaniveli Girolamo Savonarola tarjosi eräässä saarnassaan ikimuistoisen mielikuvan, jonka avulla kuolema pysyisi ihmisten mielissä. Savonarola kehotti kuulijoitaan pistämään silmilleen kuvainnolliset kuoleman silmälasit. Katsoessaan maailmaa tällaisten kalman kakkuloiden läpi, ihminen havaitsisi kaiken maallisen katoavaisuuden ja tuonpuoleisen merkityksellisyyden.

Jos tätä ajatusta hieman kärjistäen suhteutetaan nykyaikaan, niin voisi ehkä sanoa, että kuoleman silmälasien sijaan nykyihmisellä on päässään ennemminkin kuoleman silmälaput. Eli siinä missä myöhäiskeskiajalla kehoitettiin näkemään kuoleman välttämättömyys, niin nykyään ehkä

ennemminkin pyritään keskittymään nykyhetkeen, eikä haluta murehtia kuolemaa. Tai ainakaan kuoleman pohtimisella ei ole sellaista yhteiskunnallista ja kulttuurillista asemaa kuin keskiajalla. Jokainen yksilö varmaan pohtii nykyäänkin näitä asioita päässään siinä missä jokainen ihminen kautta historian.

Riikka: Kuolema oli verrattuna nykyaikaan huomattavasti lähempänä ihmisten elämää, ja läsnä arkiympäristöissä, kun useimmiten kuoltiin kotona. Lapsikuolleisuus ja kuoleminen moniin nykyään lääketieteellisesti hoidettavissa oleviin sairauksiin ja tartuntatauteihin oli yleisempää, ja ihmisille opetettiin, että kuolema on Jumalan säätämä asia ja tapahtui Jumalan suunnitelmien mukaan, ainakin ideaalisti. Voi sanoa, että ihmisten kuolemasuhde oli huomattavasti uskonnollisempi kuin nykyään, ja useimmille kuolema ei merkinnyt sellaista "loppua" kuten maallistuneemmissa näkemyksissä nykyään: kuolema oli vain välipiste maallisen ja tuonpuoleisen elämän välillä. Tämä tarkoitti myös sitä, että kuolemaan tuli valmistautua, jotta ihmisen osa tuonpuoleisessa olisi se toivottu.

Saku: Eli tiivistäen voisi todeta, että näiden aikakausien kulttuurikonteksti sekä muistutti ihmisiä alinomaan heidän kuolevaisuudestaan että ohjeisti heitä omaksumaan aktiivisen roolin kuolemaan valmistautumisessa. Mitä tällainen kuolemaan valmistautuminen sitten käytännössä tarkoitti? Mitä ihmiset teki varautuakseen kuolemaansa?

Jyrki: Tätä tarkoitusta varten kirjoitettiin 1400-luvulla niin sanottuja kuolemisen taito -oppaita. Yksi näiden oppaiden keskeinen piirre oli opettaa ihmisiä varautumaan paholaisen kuolevalle asettamiin kiusauksiin. Ihmisen kuolinhetki nähtiin eräänlaisena kamppailuna, jossa infernaaliset ja jumalalliset joukot yrittivät voittaa kuolevan henkilön sielun itselleen. Paholaisen demonit yrittivät saada ihmistä sortumaan synteihin ja enkelit puolestaan vahvistivat kuolevan uskoa. Eli tärkeä osa kuolemaan valmistautumista oli tietää etukäteen, mitä tuleman piti, jotta ihminen osasi varautua tuohon taisteluun.

Riikka: Vastaavanlaiset kuolemisen taitoon ja hyvään kuolemaan – ja elämään - liittyvät oppaat olivat suosittuja myös 1500- ja 1600-luvuilla. Luterilaiset ja muutkin protestantit korostivat pitkälti samoja puolia kuin katoliset. Läpi elämän oli tärkeää torjua epätoivo ja paholaisen kiusaukset ja uskoa ja luottaa Jumalaan, koska ihminenhan ei voinut tietää kuolinhetkeään ja uskon "tilassa" kuoleminen oli erittäin tärkeää. Vaikka korostettiin erityisesti sitä uskon tärkeyttä, käytännössä oli yhä tärkeää, että kuolisi katuneena, mielellään syntinsä tunnustaneena. Niinpä opetettiin, että tulisi säilyttää vahva usko ja käydä säännöllisesti tunnustamassa syntinsä ja ehtoollisella arjessakin – ja sitten jos tiedettiin, että kuolema lähestyy, kutsua myös pappi paikalle vahvistamaan kuolevan uskoa viime hetkillä, kuolemaan synnin tunnustuksen ja antamaan ehtoollisen.

Saku: Jos mietitään keskiajan ja uuden ajan alun Eurooppaa ja sen kristillistä valtakulttuuria, niin kirkko oli tietenkin myös aktiivinen institutionaalinen toimija ihan siellä yksittäistenkin kristittyjen kuolinvuoteella. Kuolevalle suoritettu viimeinen sakramentti oli sielunpelastuksen kannalta tärkeä ja siksi luonnollinen osa tällaista niin sanottua hyvää kuolemaan. Mutta eikös niin, että viimeinen sakramentti oli oikeastaan kolmen eri sakramentin – synnintunnustuksen, ehtoollisen ja viimeisen voitelun – kombinaatio, joka on myös ehtinyt elää ja muuttua jonkin verran kristinuskon pitkän historian aikana?

Jyrki: Juuri näin. Myöhäisantiikin varhaiskristillisillä seurakunnilla ei ollut yhtenäisiä kuolemaan liittyviä rituaaleja. Varhaiskeskiajallakin rituaalikäytännöissä saattoi olla isoja eroja eri alueiden välillä. Lopulta syntien tunnustaminen, viimeinen voitelu, ehtoollinen sekä pyhimysten litania ja tietyt rukoukset vakiintuivat läntisen kristikunnan kuolinvuoderituaaliksi 800-luvun lopulta alkaen. Kyseessä oli frankkilaisen papiston luoma synteesi, jossa myöhäisantiikin roomalaiseen kuolemaa koskevaan liturgiaan *ordo defunctorum*in yhdistyi frankkien omia, irlantilaisia, anglosaksisia ja visigoottilaisia rituaalikäytäntöjä ja symbolisia merkityksiä.

Sydän- ja myöhäiskeskiajalla kuolinvuoderituaali yhdisti koko katolista Eurooppaa, mikä tarkoitti sitä, että Ruotsin maaseudulla asunut köyhä talonpoika odotti kuollessaan saavansa samat sielunhoidolliset toimet kuin korkeassa virassa oleva kirkonmies Roomassa.

Saku: Tähän väliin voi huomauttaa, että tää kuoleman ritualisaatio saattoi keskiajalla olla toisinaan myös eräänlainen konfliktipesäke. Kenties tääkin on yks osoitus kuolinvuoteen korostuneesta uskonnollisesta ja kulttuurisesta merkityksestä. Esimerkiksi sydänkeskiajan Etelä-Ranskassa niin sanotut kataariharhaoppiset piti katolisen kirkon kuolinvuoderituaaleja väärinä ja turhina. Kirkon rituaalien sijaan kataarit tarjos niiden maallikkoseuraajille mahdollisuutta pelastuksen omalla versiollaan tällaisesta kuolinvuoteesta suoritetusta rituaalista. Tää tietyistä eleistä ja sanoista koostunut rituaalitoimitus, joka usein suoritettiin kuolevan lähimpiin toimiessa yleisönä, oli nimeltään *consolamentum* ja sitä voi tavallaan pitää eräänlaisena vaihtoehtoisena viimeisenä voiteluna. Suurin osa kristikunnan ihmisistä ei tietty tuolloinkaan sotkeutunut mihinkään tällaisiin kuvioihin, mutta tää on ihan hyvä tuoda mun mielestä tässä esiin lyhyesti ihan vaan siksin, että se osoittaa, että myös vaihtoehtoja oli olemassa.

Entäpä, kertoisitteko vielä vähän lisää siitä, millaisista osakokonaisuuksista tällainen oikeaoppinen viimeinen sakramentti koostui?

Jyrki: Eli jos mietitään ihan käytännössä, mitä siinä papin ja kuolevan henkilön kohtaamisessa tapahtui, niin aivan ensimmäisenä kuolevan tuli tunnustaa syntinsä. Tämä oli edellytys sille, että pappi saattoi

antaa ehtoollisen ja viimeisen voitelun. Kun pappi oli kuullut synnintunnustuksen, niin hän antoi kuolevalle synninpäästön. Tämä oli kaikkein tärkein osa kuolinvuoderituaalia, koska jos niin sanottuja kuoleman syntejä jäi tunnustamatta, niin kuoleva joutui kirkon opetusten mukaan helvettiin. Synnintunnustuksen jälkeen vuorossa oli ehtoollinen. Kuolinvuoteella nautitun ehtoollisen latinankielinen nimi oli viaticum, mikä viittasi siihen, että se oli eräänlainen vahvistava matkaeväs tuonpuoleiseen. Tämän symbolinen esimerkki oli vanhatestamentillinen tarina juutalaisten erämaassa nauttimasta mannasta, jonka jumala tarjosi heille matkaevääksi. Myöhäiskeskiajalla maallikot nautti ehtoollisen ainoastaan leivän muodossa. Tässä taustalla oli ajatus siitä, että näin minimoitiin se vaara, ettei kristuksen verenä pidettyä viiniä tippuisi pientä pisaraakaan mihinkään hukkaan. Teologisesti kuitenkin oltiin sitä mieltä, että Kristuksen ruumis oli kokonaisuudessaan mukana pelkässä leivässäkin. Huoli siitä, että ehtoollisaineita menisi hukkaan näkyi myös leivän nauttimisessa. Pappi tarjosi ehtoollisleivän suoraan kuolevan suuhun ja piti tämän leuan alla pientä lautasta eli pateenia. Eli jos suusta olisi tippunut pieniä muruja, niin ne olisi tippunut tähän lautaselle. Sellainenkin asia huomioitiin, että papin sormiin saattoi jäädä pieniä leivän partikkeleita. Tämä asia ratkaistiin sillä, että pappi huuhteli sormensa nesteessä, joka oli joko vettä, viiniä tai näiden sekoitus. Tämä neste sitten tarjottiin kuolevalle juotavaksi, jolloin hän sai nautittua ehtoollisleivän kaikessa kokonaisuudessaan. Tää kuvastaa hyvin sitä, kuinka ehtoollisaineet koettiin hyvin konkreettisesti kristuksen ruumiiksi. Sitten tämän jälkeen oli vielä vuorossa viimeinen voitelu, mikä tarkoitti sitä, että pappi voiteli öljyllä kuolevan henkilön silmät, korvat, suun, nenän, kädet ja jalat. Näillä ruumiin osilla ihminen oli tehnyt syntejä ja voitelu oli eräänlainen synninpäästön materiaallinen manifestaatio. Eli voitelu osoitti, että ihminen oli nyt vapautettu näistä synneistään ja siten oli valmis siirtymään tuonpuoleiseen.

Riikka: Samankaltainen kuolinvuodeprosessi oli yhä ideaali protestanteille, mukaan lukien luterilaisille, mutta hieman riisutumpi ja suppeampi: kuolevan voitelua ei enää pidetty sakramenttina eikä välttämättömänä. Kuitenkin yhä katumuksella, synnintunnustuksella, synninpäästöllä ja ehtoollisella oli tärkeä osansa. Ihanteellisesti paikalle siis saatiin pappi, joka rukouksin, virsin ja Jumalan sanalla lohdutti ja avusti kuolevaa pitämään vahvan uskonsa aina kuolinhetkeen saakka, ja myös teki ne tärkeät toimitukset eli antoi synninpäästön ja ehtoollisen. Ehtoollinen katsottiin keskeisimmäksi, sillä se osoitti sen anteeksiannon ja uskon. Mikäli kuoleva ei enää kyennyt puhumaan, mutta pystyi muuten osoittamaan katumuksensa merkit, oli ehtoollinen annettava.

Saku: Mitenkäs sitten näiden uskonnollisten toimenpiteiden ohella: miten ihmiset järjesteli niiden maallisia asioita ennen kuolemaa? Oliko esimerkiksi testamentin laatiminen samalla tapaa tärkeä toimenpide, kuin mitä se on nykyään?

Jyrki: Kyllä näin voisi sanoa, ainakin vauraamman väen keskuudessa. Niin kutsutun 1100-luvun renessanssin myötä roomalaisen lain käyttö elpyi Italiassa ja Etelä-Ranskassa, minkä seurauksena myös testamenttikäytäntö yleistyi ensimmäisenä näillä alueilla. Etenkin Italiassa testamenttikäytäntö oli myöhäiskeskiajalla niin yleistä, että ainoastaan kaikkein kurjimmassa asemassa olevat köyhät jättivät tämän asiakirjan laatimatta. Sydänkeskiajalta periytyy myös ajatus testamentin hyödyistä oman taivasmatkan silottamisessa. Testamenttikäytännön yleisyys kytkeytyi kiirastulioppiin ja siihen, että ihmiset testamenttasivat rahaa heidän sielunsa hyväksi vietettyihin sielunmessuihin.

Riikka: Pohjoismaissa testamenttikäytännön yleistymisen tapahtui myöhempään. Pohjoismaita koskeva varhaisin säilynyt kirjallinen lähde, jossa todetaan testamenttikäytännön auttavan vainajan sielua tuonpuoleisessa, on paavi Gregorius X:n kirje vuodelta 1274. Paavi kehotti kuolemaan valmistautuvia näkemään Kristuksen yhtenä pojistaan ja sen vuoksi jättämään osan varallisuudestaan kirkolle. Vastalahjana sielun kiirastulella viettämä aika lyhenisi.

Kuitenkin uskonpuhdistuksen jälkeen ajattelu, tai ainakin kirkon tulkinta asiasta muuttui: testamentillaan ei voinut enää järjestellä sitä oman sielun sijaansa tuonpuoleisessa. Kuitenkin toki myös varhaismodernilla ajalla erityisesti maataomistavat ja muut vauraammat väestöosat tekivät järjestelyitä omaisuudestaan testamenttein. Varakkaat jättivät yhä osia omaisuudestaan kirkolle lahjoituksina, mutta siinä ei ollut enää samanlaista intressiä. Maatiloja ja -oikeuksia omaavat talonpojat tekivät toisinaan testamenttein järjestelyitä, esimerkiksi siten, että heidät vanhuudenpäivillään elättänyt saa tilan tai muuta perintöä enemmän. Valtaosa väestöstä ei kuitenkaan tehnyt erikseen testamentteja; heidän vähäinen irtaimistonsa tai muu meni lain perintökaaren mukaisesti perillisille eli mahdollisille jälkeläisille tai viime vuosien elättäjälle.

Jyrki: On hyvä myös muistaa, että testamenttia ei aina tehty välittömässä kuoleman vaarassa, vaan se saatettiin tehdä hyvissä ajoin ennen kuolemaa. Esimerkiksi avioliitto, pyhiinvaellukselle lähtö, jokin muu elämän muutoskohta tai vaikkapa kaupungissa riehunut kulkutauti saattoi saada aikaan sen, että ihminen päätti joko ilmaista ensimmäistä kertaa viimeisen tahtonsa tai muuttaa jo olemassa olevaa testamenttiaan.

Saku: Jyrki ehti jo mainita kiirastulen tuossa äsken. Pureudutaanpa vähän siihen. Kristinuskon oppien mukaan kuolinhetki oli huomattavan merkityksellinen siksi, että siinä sen kuolevan ihmisen sielu erkaantui lopullisesti hänen maallisesta ruumiistaan. Kiirastuli taitaa olla sekä teologisesti että kulttuurillisesti aika monisyinen konsepti. Kerrotteko, että mitä kiirastulella tarkoitetaan ja miten se liittyi näiden aikakausien ajattelussa kuolevan ihmisen sieluun?

Jyrki: Myöhäiskeskiajalla vallinneen teologisen käsityksen mukaan oli olemassa kaksi tuomiota: henkilökohtainen tuomio välittömästi ihmisen kuollessa ja yleinen eli viimeinen tuomio Kristuksen toisen tulemisen myötä. Sielun kohtalo ratkesi heti kuoleman jälkeen tässä yksityisessä tuomiossa. Kaikkein pyhimät vainajat nousivat suoraa taivaaseen. Sen sijaan synnin tilassa eli sellaiset henkilöt, jotka olivat suorittaneet kuolemansyntejä ja kuolivat ilman synnintunnustusta, joutuivat helvettiin. Kirkon opetusten mukaan valtaosa ihmisistä ei ollut täysin pahoja, mutta ei myöskään täysin hyviä, joten helvetti, eikä taivas tullut kysymykseen heidän kohdallaan. Näin ollen kiirastuli muodostui soveltuvaksi välipysäkiksi tällaisten ”keskivertouskovaisten” sieluille.

Kiirastuliopin pääajatuksena voidaan pitää, että kiirastuleen (lat. *purgatorium*) joutuneet sielut olivat käytännössä pelastuneita eli heidän syntinsä oli jo annettu anteeksi. Tuo anteeksianto edellytti kuitenkin sitä, että sieluja oli vielä puhdistettava (lat. *purgare*) suoritettujen syntien mukaisesti ennen kuin taivaan portit aukeaisivat heille. Mitä suurempi syntitaakka oli, sitä suurempi rangaistus kiirastuleessa odotti. Vainajat eivät itse voineet enää kuolemansa jälkeen vaikuttaa määrään kiirastuleessa, mutta sen sijaan elävien rukousten uskottiin voivan nopeuttaa kärsivien sielujen etenemistä kiirastuleesta taivaaseen. Vaikka kiirastuleessa vietetyn ajan uskottiin olevan maallisella mittapuulla suhteellisen lyhyt, yleensä vain joitakin kuukausia, kärsiville sieluille tämä kuitenkin tuntuisi vuosikausilta.

Saku: Reformaatio oli aika iso vedenjakaja tässä siinä mielessä, että Luther ja hänen seuraajansa kiistivät koko kiirastulen olemassaolon. Miten tää Riikka vaikutti siihen, mitä kuolinhetkestä ja sielusta näillä reformoiduilla alueilla sitten ajateltiin?

Riikka: Uskonpuhdistusten jälkeen protestanttisten näkemysten mukaan sielu ei sitten enää mennyt puhdistumaan kiirastuleen, vaan jäi, kuten ruumis, odottamaan maailmanlopun tuomiopäivää. Teologit pohtivat paljon, missä sielu sitten olikaan tuon odotusajan, ennen kuin Jumala tuomitsee kunkin ikuisesti joko Taivaaseen tai Helvettiin. Esimerkiksi Lutherin mukaan sielu odotti tiedottomana nukkuen, Calvinin mielestä sielu odotti tietoisena ja tuntevana, kun taas anabaptistien mielestä sielu kuoli ruumiin mukana, mutta sitten herätettiin henkiin ylösnousemuksessa. Kuten ennenkin, vallitseva käsitys oli, että sitten viimeisellä tuomiolla taivaaseen ylösnousevien eli iänkaikkiseen elämään pääsevien kohdalla heidän ruumiinsa palaisivat ennalleen ja jälleenyhdistyisivät sielun kanssa. Osaltaan tää herätti epätietoisuutta kansan keskuudessa siitä, että missä välitilassa sielu sitten odotti – tai kenties se vaelteli levottomana kummitellen odottaen tuomiopäivää. Joka tapauksessa siis hyvän elämän ja hyvän kuoleman merkitys korostui, kun läheisten messut ja rituaalit eivät voineet enää ”auttaa” kuolleen sielua.

Saku: Kuoleman jälkeen ihminen sitten luonnollisesti haudattiin. Se ei ollut kuitenkaan yhdentekevää, että minne kenetkin haudattiin ja kun käy esimerkiksi vanhoissa kirkoissa niin niissä voi nähdä, että sinne sisälle on haudattu kaikenlaisia menneisyyden merkkihenkilöitä. Mä oon ymmärtänyt, että tää hautapaikalle annettu merkitys ja painoarvo liittyi tähän kiirastulioppiin. Avaisitko Jyrki hieman tätä asiaa: miksi tää tietyn hautapaikan saaminen oli ihmisille niin tärkeää keskiajalla?

Jyrki: Kaikkein toivotuin hautapaikka löytyi kirkkomaan sijaan sisältä kirkosta. Vaikka kristillisessä teologiassa suurin painoarvo asetettiin sielulle ja sen puolesta rukoilemiselle, myös vainajan ruumiiseen kiinnitettiin paljon huomioita. Loistokas hautamonumentti näkyvällä paikalla oli sosiaalisen statuksen merkki, joka piti vainajan muistoa yllä ja muistutti yhteisön jäseniä rukoilemaan edesmenneen puolesta. Kyse ei ollut kuitenkaan yksinomaan tästä. Haudassa maannut ruumis toimi eräänlaisena tämän- ja tuonpuoleisen välittäjänä, jonka kautta kirkkotilassa vallinnut autuus ja pyhyys siirtyivät kiirastulessa kamppailleelle sielulle.

Kaikkein arvokkaimmat hautapaikat sijaitsivat kirkon kuorissa eli itäpäädyssä pääalttarin läheisyydessä. Ehtoollista vietettiin kuorissa, minkä ansiosta sinne haudatun vainajan ruumis pääsi osalliseksi tästä sakramentista. Tämän puolestaan uskottiin vähentävän sielun kärsimyksiä kiirastulessa. Näillä parhaimpina pidetyillä hautapaikoilla oli myös se etu, että tuomiopäivän koittaessa Kristuksen uskottiin saapuvan idästä ja näin ruumiiden ylös noustessa itäpäässä sijainneet vainajat olisivat ensimmäisinä ottamassa Kristusta vastaan. Hautausjärjestyksellä haluttiin siis pitää yllä yhteiskunnan hierarkiaa myös tuonpuoleisessa.

Saku: Entäpä sitten, jos ihmisen varallisuus tai sosiaalinen status ei aivan riittäneet siihen, että olisi saanut hautapaikan sieltä kuorista, niin mitkä oli sit niitä seuraavaksi toivotuimpia lepopaikkoja?

Jyrki: Pyhyiden määrä väheni kirkkotilassa sitä mukaa, kun siirryttiin alttarilta laivaa pitkin kohti länsipäätyä ja lopulta ulos kirkkomaan puolelle. Kuorin jälkeen arvokkaimmat paikat oli sivualttarien, kuoriaidan, kastemaljan ja votiivikynttilöiden äärellä. Myös pyhimysten kuvien tai veistosten läheisyys oli toivottu hautapaikka, koska samoin kuin ehtoollisesta, uskottiin myös pyhimysten kuvista ja pyhänjäännöksistä heijastuvan Jumalan armoa, joka nopeutti sielun matkaa kiirastulen läpi taivaaseen.

Köyhillä kristityillä ei tietenkään ollut varaa valita viimeistä leposijaansa, vaan heidät haudattiin seurakuntansa kirkkoa ympäröineelle aidatulle alueelle. Lisäksi kirkkomaan hautapaikat olivat rotaatioissa. Tämä tarkoitti sitä, että viimeistään yhden tai kahden sukupolven kuluttua vainajan kuoleman jälkeen luut siirrettiin hautausmaan luuhuoneeseen eli ossuaariin. Tämä mahdollisti sen, että seurakunta pystyi käyttämään samaa hautapaikkaa toistuvasti tietyn ajan välein.

Saku: Miten, Riikka, muuttuiko tää hautapaikan merkitys uudella ajalla?

Riikka: Samaan tapaan hautapaikan sijainti pysyi tärkeänä varhaismodernilla ajalla, ja hautapaikoilla osoitettiin säätyeroja ja sosiaalista järjestystä. Niin kirkkorakennuksessa kuin hautausmaalla oli arvostetumpia ja vähemmän arvostettuja paikkoja: itä pysyi tärkeänä suuntana, koska viimeisen tuomion ensimmäisten merkkien uskottiin tulevan näkyviin idästä. Hautapaikka ulkona oli edullisempi ja siksi valtaosan hautasija. Kuitenkin pohjoisosat hautuumaalla olivat kaikista huonoimpia, koska ajateltiin, että tuomiopäivän koittaessa kirkko kaatuu pohjoiseen. Hautuumaiden pohjoisosat pysyivät yhä kartetumpina, häpeällisempinä paikkoina, jonne haudattiin ns. Huonosti kuolleita. Tilanpuute ja hajuhaitat, ja myöhemmin myös ajatus terveyshaitoista, johti siihen, että kirkon sisään hautaamista ryhdyttiin rajoittamaan, esimerkiksi Suomessa alettiin 1700-luvulla asettamaan rajoituksia kirkon lattian alle hautaamiselle ja lopulta kiellettiin se kokonaan. Hautapaikan sijainnilla oli ainakin uskonnollisten ihmisten mielessä merkitystä vielä pitkään, ainakin 1900-luvun puolimaihin asti.

Saku: Nää kirkkoon sisälle ja sitä ympäröivälle pyhitetylle kirkkomaalle haudatut vainajat oli osa kristittyjen yhteisöä, johon myös edelleen elossa olevat tietenkin myös kuuluivat. Kirkon opetusten ja lakien mukaan tietyt ihmiset tuli kuitenkin sulkea tän yhteisön ulkopuolelle kieltämällä heidän hautaamisensa pyhitettyyn maaperään. Kertoisitko Riikka lisää siitä, että keitä kiellettiin hautaamasta kirkon multiin ja millaisia perusteita tälle saattoi olla?

Riikka: Jo pian kristillisen kirkon alkuvaiheilla säädettiin, että tiettyjä vainajia ei tulisi haudata kristillisesti lainkaan. 400-luvulla tällaisiksi määriteltiin katumattomina kuolleet murhaajat. Pian tähän yhdistettiin myös itsemurhan tehneet, koska he rikkoivat samaa murhan kieltävää käskyä ja kuolivat ehtimättä katua. Myös ekskommunikoidut/kirkosta erotetut, rikoksista rangaistuksena teloitettut, toisuskoiset, harhaoppiset, jumalanpilkkaajat, koronkiskurit, ja kaikki raskaita syntejä tehneet, jotka ei olleet ehtinyt katua ennen kuolemaansa, tuli piti pitää erotettuina kristillisestä yhteisöstä epäämällä heiltä myös kristillinen hautaus seremonioineen. Esimerkiksi täällä Suomen ja Ruotsin alueella kiellettiin kirkkomaan v. 1396 edellä mainittujen lisäksi ryöväreiltä, merirosvoilta, tuhopolttajilta ja monilta muilta pahantekijöiltä.

Hautasijalla osoitettiin paitsi ihmisen kristillisiä tai epäkristillisiä elämäntapoja, myös kuoleman luonnetta. "Huono" kuolema rikkoi niitä kristillisiä kuolemaan valmistautumisen normeja; huono kuolema oli esimerkiksi sellainen, jossa ihminen kuoli syntiä tehdessään, vaikkapa juopuneena, kaksintaistelussa tai itsemurhan kautta. Eli ihminen kuoli suuressa synnissä, jota hän ei ollut ehtinyt tunnustaa ja katua. Tällaisissa tilanteissa hautajaisseremonioiden määrää saatettiin supistaa,

esimerkiksi ei kellonsoittoa ja vain lyhyt rukous ja multien heitto. Mutta erityisesti hautapaikan sijainnilla ilmaistiin tällaisen ns. syntisemmän ihmisen tai "huonosti" kuolleen asemaa. Osa haudattiin sitten vaikka sinne häpeällisempään pohjoisnurkkaan, tai vaikka kirkkoaidan alle tai sen viereen kuitenkin hautausmaan ulkopuolelle. Osa ei sitten pääsyt lainkaan kirkkomaan läheisyyteenkään. Rikoksesta kuolemantuomion saanut kuopattiin usein teloituspaikalle, ja itsemurhan selväjärkisenä tehnyt poltettiin roviolla tai pyöveli kuoppasi metsään.

Saku: Kuten nykyäänkin, niin vainajia on tietty ennenkin muistettu sekä yksityisesti että yhteisesti heidän kuolemansa jälkeen. Erilaiset sielunmessut ja muu vastaava institutionalisoitu muistaminen oli keskeinen osa myöhäiskeskiajan uskonnollisuutta ja kuolemankulttuuria. Tällaiset suru- ja muistamisrituaalit voidaan jopa ajatella eräänlaisena vuorovaikutuksena näiden kuolleiden kanssa. Olisiko liioiteltua väittää, että kuolleet miellettiin edelleen yhteisössä läsnä oleviksi, tai että se että oli kuollut, oli ikään kuin kuulua tiettyyn ikäryhmään muiden joukossa?

Jyrki: Tämä on hyvä vertaus. Kiirastulessa olemisen nähtiin olevan yksi vaihe ihmisen olemassaoloa ja siten se oli verrattavissa lapsena, aikuisena tai vanhuksena olemiseen. Kuolleet eivät kadonneet myöhäiskeskiaikaisesta yhteiskunnasta, vaikka he eivät siinä fyysisesti olleetkaan läsnä. Keskiajalla elävien uskottiin siis voivan auttaa kiirastulessa kärsiviä sieluja. Ajatuksena oli, että elävien rukoukset lyhensivät sielujen kiirastulessa viettämää aikaa.

Saku: Tällä vainajien puolesta rukoilulla oli niin iso rooli tässä keskiaikaisessa kuolemankulttuurissa, että myöhäiskeskiajan uskonnollisuutta on joskus luonnehdittu jopa eräänlaiseksi kuolleiden kultiksi. Miten te näätte tän asian?

Jyrki: Kuolleiden kultti on harhaanjohtava termi, sillä elävien ja kuolleiden välinen vuorovaikutus ei ollut yksisuuntaista. Myös kuolleiden uskottiin vaikuttavan eläviin. Siinä mielessä kyse oli vastavuoroisesta suhteesta. Tästä paras esimerkki on pyhimykset, joiden uskottiin voivan vaikuttaa monellakin tavalla ihmisten elämään.

Saku: Protestanttisilla alueilla tähän aktiiviseen jälkimuistamiseen tuli stoppi 1500-luvulla. Miten tämä muutti kuolemankulttuuria näillä alueilla?

Riikka: Vaikka enää jälkeläisten toimet eivät voineet muuttaa sitä läheisen sielun aikaa kiirastulessa, sureminen ja muistaminen oli toki yhä läheisille tärkeää. Yhä hautajaiset erilaisine rituaaleineen, kuten kellonsoitto, virret, rukoukset, multiin laskeminen ja mullanheitto, ja kirkkohautajaisten jälkeen kotitilaisuus vainajan kotona, ilmensi paitsi suvun asemaa myös sitä vainajan oletettua osaa tuonpuoleisessa. Toisaalta luterilaiset hautausrituaalit oli kuitenkin suppeammat keskiaikaisiin ja katolisiin verrattuna.

Muistaminen kuitenkin näkyi ja jatkui myös muin tavoin: ainakin vauraammat satsasivat hautakiviin ja muistomerkkeihin, ja köyhemmät käyttivät vaikka puista pientä ristiä merkitsemään vainajan muistopaikkaa. Ja siinä mielessä kuolemaan ja kuolleisiin suhtautumisessa toki oli selkeää jatkuvuutta, että kuten ennenkin, läheiset yhä odottivat jälleennäkemistä tuonpuoleisessa.

Saku: Tää on ehkä sopiva paikka päättää tää mielenkiintoinen esimodernia kuolemankulttuuria ruوتينut keskustelu. Näistä teemoista riittää varmasti puhuttavaa myös tuleviin jaksoihin. Kiitos Jyrki ja Riikka asiantuntevasta keskustelusta!

Tässä oli tämänkertainen Tiedettä ja sirkushuveja – vanhojen aikojen podcastin jakso. Kiitos kaikille kuuntelijoille mielenkiinnosta. Lisää podcast-jaksoja on tiedossa – pysykää kuulolla!